

МІСЦЕ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ СЕРЕД ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ ПЕДАГОГІКИ

У статті подано означення понятійного апарату громадянського виховання під час аналізу взаємовідношення основних понять педагогіки – освіти, навчання, виховання і соціалізації. Громадянське виховання визначається у дослідженні як цілеспрямований педагогічний вплив, спрямований на розвиток особистісних якостей учнів, який справляється з метою формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій, соціально прийнятних моделей поведінки, набуття здатностей особистої самореалізації та участі в суспільних демократичних процесах.

В статті представлено определение понятійного апарата громадянського виховання при аналізі взаємодіючих основних понять педагогіки – освіти, навчання, виховання і соціалізації. Громадянське виховання визначається в дослідженні як цілеспрямований педагогічний вплив, спрямований на розвиток особистісних якостей учнів, який справляється з метою формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій, соціально прийнятних моделей поведінки, набуття здатностей особистої самореалізації та участі в суспільних демократичних процесах.

The aim of the article is defining of the conceptual apparatus of civic upbringing, analyzing of interaction of the main notions of pedagogy – education, learning process, up-bringing and socialization. Civic up-bringing is determined in the work as a purposed pedagogical influence aimed at developing of personal qualities of school students, social acceptable models of behaviour, acquiring abilities of self-realisation and social participation.

Постановка проблеми. Становлення системи громадянського виховання особистості відбувається в умовах розвитку і переосмислення щодо розуміння основних категорій педагогіки – навчання, виховання, розвитку шляхом запровадження принципів громадянсько-педагогічного та громадянсько-формуючого підходу у процесі виховання, що відповідає суспільним запитам у нових соціокультурних умовах.

Сучасний процес педагогічного пошуку передбачає відхід від застарілих концепцій, стереотипного мислення у сприйнятті основних категорій та понять педагогіки, у тому числі й виховання.

У наукових колах тривають дискусії щодо розуміння термінів “виховання”, “громадянське виховання” як його провідного напрямку; пошук нових підходів, протистояння теоретичних концепцій відносно означення їх ролі і місця у процесі підготовки молодого покоління до успішної життєдіяльності у

суспільстві.

Такий активний науковий пошук відображає як неоднозначність процесів, що відбуваються у педагогічній теорії та практиці, так і свідчить про творчий науковий пошук, який створює сприятливі теоретико-практичні засади вдосконалення системи виховання громадянських якостей в учнівської молоді.

Аналіз актуальних досліджень. Змінився зміст і взаємозв'язок основних категорій теорії педагогіки – освіта, навчання, виховання, соціалізація. Проблему дослідження опрацювали І. Бех, Б. Бим-Бад, О. Газман, Н. Голованова, С. Гончаренко, О. Козлова, Г. Корнетов, Н. Лавриченко, А. Мудрик, А. Петровський, М. Сметанський, І. Харламов.

Нові ідеї виховання ґрунтуються на гуманістичних принципах, що відображається у появі нових понять, в яких закладено нові смисли виховання: педагогічна підтримка (О.С. Газман, С.М. Юсфін), педагогічна допомога і супровід, особистісний образ дитини, суб'єктний досвід особистості (Є.В. Бондаревська); виховний простір, доміанти буття, якість буття, дводомінантність виховного процесу (І.А. Колеснікова); життєва ситуація вихованця, особистісний досвід, особистісно орієнтована виховна ситуація, діалогічність виховання (В.В. Серіков); подія як фактор виховання (І.Д. Демакова, В.І. Слободчиков); виховний простір, інтелектуально-моральне поле колективу (В.А. Караковський, Л.І. Новікова).

Беручи за основу визначені вітчизняними науковцями концептуальні підходи до означення ролі та місця виховання як важливої категорії педагогіки, необхідно конкретизувати понятійний апарат громадянського виховання особистості. Отже, **мета статті** – визначити поняття “виховання” і “громадянське виховання” у категоріальному апараті педагогіки та дати певне їх переосмислення у контексті сучасних соціокультурних умов.

Виклад основного матеріалу. Уважаємо за потрібне означити понятійний апарат сфери нашого дослідження під час аналізу взаємовідношення основних понять педагогіки – освіти, навчання, виховання і соціалізації. Сподіваємося, що це сприятиме кращому розумінню мети і завдань як виховного процесу взагалі, так і громадянського виховання як його важливого напрямку зокрема.

Дослідники зазначають певну синонімічність понять “виховання” та “освіта”, зокрема у визначенні суті виховання у широкому значенні [14, 52].

У цьому значенні воно включає навчання і формування в учнів духовних і моральних якостей особистості. І у процесі виховання у широкому розумінні, і в

системі освіти можна виділити пізнавальний компонент, який забезпечує оволодіння учнями знаннями та здібностями світоглядного і морального характеру, досягнення певного рівня навченості.

Проте специфічними є відмінності, пов'язані із результатами цих взаємопов'язаних процесів, що привели до змістового розмежування цих понять. Педагогічне явище “освіта” в історичній ретроспективі молодше явища виховання. Релігійні і філософсько-педагогічні твори, фольклор, прислів'я, менталітет, побутова практика свідчать про те, що виховання – один з найлавішних архетипів української культури. У межах цього архетипу впродовж тисячолітньої історії вироблялось особливе, притаманне українській культурі ставлення до загальнолюдських цінностей і способів передачі їх від покоління до покоління, пріоритетом якого є увага до етичних проблем та морального виховання.

Як зазначає Н. Лавриченко: “Поняття “виховання”, як і поняття “освіта”, “навчання”, “учіння”, “передавання та освоєння соціального досвіду”, наголошує на суб'єктивному елементі онтогенезу, на його залежності від цілеспрямованої людської діяльності, яка цей процес забезпечує, відповідних застережень щодо смислів цих понять не робиться, тоді можливе фактичне їх ототожнення як між собою, так і з поняттями формування та розвитку особистості” [10, 20 – 23].

Сучасна вітчизняна педагогічна теорія розглядає навчання й виховання в єдності; “це передбачає не заперечення специфіки навчання й виховання, а глибоке пізнання суті, функцій, організації, засобів, форм і методів навчання і виховання” [6, 53].

Виховуюче навчання є одним із принципів навчання і має на меті: “організацію процесу навчання, при якій забезпечується органічний взаємозв'язок між набуттям учнями знань, умінь і навичок, засвоєнням досвіду творчої діяльності й формуванням емоційно-ціннісного ставлення до світу, один до одного, до навчального матеріалу” [6, 54].

Навчальний процес покликаний забезпечити розвиток пізнавально-інтелектуальної сфери особистості, сприяє осмисленню базових світоглядних ідей та розширенню її уявлень, знань та інтересів. Щодо цього Б.Г. Ананьєв зазначає: “Поняття “навчання” стосується як сфери навчання, так і сфери виховання, оскільки воно містить істотні ознаки створення індивідуального досвіду... Жоден із першопочаткових етапів виховання – розумового,

морального й естетичного не здійснюється поза навчанням відповідними актами поведінки і регулювання дій” [1, 14].

Дослідники Б. Бим-Бад та А. Петровський розглядають навчання й виховання як елементи єдиного педагогічного процесу. Навчання передбачає засвоєння знань, умінь і навичок, а виховання – цінностей, формування особистісного, суб’єктивного смислу елементів культурного досвіду, що його засвоює особистість. Взаємозв’язок навчання і виховання забезпечує нерозривність семіотичної (що здійснюється у процесі навчання) та аксіологічної (у процесі виховання) основ у педагогічному процесі [3, 3].

Щодо цього О. Газман відзначає: навчання – це система формування інтелектуальних і технологічних здібностей, а виховання справляє вплив на становлення характеру людини [4, 17].

О. Газман розрізняє навчання і виховання в межах єдиного педагогічного процесу: виховання спирається на реальні міжособистісні відносини, процеси й події в довкіллі, які викликають емоційні переживання; навчання – на штучні знакові об’єкти і системи; у вихованні переважає ціннісно-орієнтаційний, мотиваційний, емоційний компоненти, а у навчанні – когнітивний; у процесі виховання відбувається набуття досвіду, способів поведінки, засвоєння моральних норм, а у процесі навчання – знань, умінь, способів пізнавальної та предметно-технологічної діяльності [8, 35].

Соціальні норми та цінності, які засвоюють учні у процесі виховання, на думку М. Сметанського, підлягають негайному застосуванню у власній поведінці. На відміну від цього, у процесі навчання учні не завжди засвоюють істотні компоненти соціального досвіду. Виховання характеризується віддаленістю результатів: почуття, переконання і риси характеру формуються тривалий час. Результати виховання важко діагностувати і прогнозувати, вони залежать від індивідуальних особливостей вихованців. Ефективність виховання залежить від багатьох стихійних чинників й умов соціального середовища, що впливають на розвиток особистості [13, 6].

Отже, важливим є прямий взаємозв’язок результатів виховання і формування компетентностей вихованців.

Виховання – особливий об’єкт педагогічного пізнання й специфічна сфера педагогічної діяльності. Дослідники наголошують, що зародження і становлення виховання відбувається у межах “значно ширших, ніж виховання, процесів, від характеру яких механізм виховання повністю залежить, оскільки є

їх складовою частиною. Це – процеси соціалізації – системи цілісного соціального формування індивіда, перетворення його в суспільну істоту, в людину”, – зазначає Г.Б. Корнетов [8, 41].

Наприкінці минулого століття педагогіка збагатилась розробкою терміна та проблематики поняття “соціалізація” завдяки дослідженням І.С. Кона, А.В. Мудрика. Теоретичне осмислення соціалізації як складової педагогічного процесу, вивчення методів, форм, засобів її практичної реалізації розробляють вітчизняні науковці В.С. Болгаріна, В.О. Єрмаков, І.Л. Зверєва, В.М. Іванов, О.Г. Карпенко, Л.Г. Коваль, Н.М. Лавриченко, Г.М. Несен, Н.М. Огренич, Р.М. Пріма, В.І. Скрипка, І.Г. Сохань, Л.М. Сорокіна та ін.

Співвідношення соціалізації та виховання – проблема, яка логічно постає у вітчизняних науково-педагогічних дискусіях.

Соціалізація як контекст виховання. У цьому значенні соціалізація передбачає вибіркоче засвоєння особистістю різних впливів, не тільки організованих, але й стихійних. Щодо цього виховання розуміється як цілеспрямоване управління процесом розвитку особистості, частина процесу соціалізації, “планомірне створення умов для відносно цілеспрямованого розвитку і духовно-ціннісної орієнтації людини у процесі її соціалізації” (А. Мудрик). А.В.Мудрик умовно подає процес соціалізації сукупністю її складових: стихійної соціалізації, відносно спрямованої соціалізації, відносно соціально контрольованої соціалізації (виховання); певної свідомої самооцінки особистості [11, 32].

Соціалізація як контекст освіти. Термін “освіта” включає навчання і виховання як взаємопов’язані складові процесу освіти. Щодо цього Н. Лавриченко зазначає: “Соціалізація так само, як освіта й виховання, є органічною складовою і завданням сучасної педагогічної діяльності” [10, 22].

Навчання передбачає засвоєння знань, умінь і навичок, об’єктивних значень елементів культури. Виховання передбачає засвоєння цінностей, що пиводить до формування особистісного, суб’єктивного смислу того, що засвоюється під час навчання. Освіта розглядається як процес та результат цілеспрямованого, педагогічно організованого процесу соціалізації людини, що здійснюється в інтересах людини і суспільства [3, 5].

Соціалізація як складова виховання поряд із цілеспрямованим педагогічним впливом і процесом самовиховання. Соціалізація – процес передачі суспільством індивіду досвіду виду. Виховання – процес, що включає

соціалізацію, окрім соціалізації, воно включає процес активного впливу вихованця на досвід виду, тобто процес самовиховання. Взаємодія соціалізації і самовиховання опосередкована ще одним процесом – професійною діяльністю педагога. Суть цієї діяльності – у координації процесів соціалізації та самовиховання. Виховання за О.Н. Козловою – це діяльність із залучення людини до соціального досвіду і розвитку внутрішніх здібностей, схильностей індивіда [7, 34].

Змістом соціалізації як аспекту та складової педагогічного процесу є цілеспрямований вплив на формування суспільних орієнтацій, установок, визначень і диспозицій особистості, що відбуваються завдяки її поетапному входженню в систему суспільних відносин, діяльностей, статусів і позицій [10, 22].

На думку М. Сметанського, спроби ототожнення виховання і соціалізації є неправомірними. “Виховання співвідноситься з поняттям соціалізація як одиничне із загальним. Виховання є складовою соціалізації особистості, що протікає як під впливом керованих і некерованих факторів. Коли стихійна соціалізація відбувається безперервно, виховання – процес дискретний, перервний, обмежений у просторі і часі” [13, 7].

Наявність суперечливих теоретичних концепцій виховання, дискусії щодо розуміння цього терміна відображають неоднозначність процесів, що відбуваються у педагогічній теорії та практиці. Зокрема вважаємо за потрібне окреслити найголовніші позиції: розуміння виховання як примусово-нормативного процесу формування особистості, який ґрунтується на яскравих прикладах, зразках поведінки, дисципліні, контролю за діяльністю і поведінкою, практики заохочень та покарань; звуження сфери виховання, практика обмеження виховання позаурочною діяльністю та позакласними заходами, додатковою освітою; спроба звести виховання до спеціальної “соціальної роботи” (подолання виховними засобами результатів неефективної соціалізації, перевиховання дітей та підлітків із девіантною поведінкою); відмова від виховання як спеціально організованого педагогічного процесу (заперечення особливої виховної діяльності і визнання саморозвитку, самовизначення дітей та дорослих у взаємодії); протиставлення виховання спеціальній технології педагогічної підтримки. Ця позиція реалізується прихильниками гуманістичної педагогіки і повної довіри до дитини. О.С. Газман закликав розрізняти навчання, виховання (ці два процеси – сфера соціалізації) і педагогічну підтримку (сфера індивідуалізації) [4, 15]. Виховання у цьому

розумінні – спеціально організований процес подання вихованцям соціально прийнятних цінностей, якостей особистості і зразків поведінки. Педагогічним способом такого подання є співпраця педагога і вихованців, на основі якої виникають процеси самодіяльності, самопізнання, самовираження, самоорганізації, самоконтролю, саморозвитку і самовизначення [5, 3]. “Педагогічна підтримка вибудовується як процес індивідуальної роботи, що базується на діалозі з дитиною в умовах внутрішньої свободи, на рівних, так відбувається навчіння бути самим собою” [4, 45].

М. Сметанський пояснює довільність у трактуванні поняття “виховання” багатоаспектністю зазначеного феномена [13, 7]. Так, дослідник розглядає виховання і як усі керовані впливи соціального середовища на розвиток особистості, і як педагогічний процес: організований, цілеспрямований вплив, що справляється в навчально-виховних закладах, і як складову педагогічного процесу, покликану забезпечити розвиток її мотиваційно-ціннісної сфери. У зв’язку з цим він розглядає виховання у трьох значеннях: широкому соціальному, широкому педагогічному і вузькому педагогічному. Виховання у широкому педагогічному значенні – навчально-виховний процес, у результаті чого розвивається інструментальна та мотиваційно-ціннісна сфери особистості, тобто засвоюються певні знання, виробляються вміння, навички, здібності, формуються переконання, ціннісні орієнтації, ідеали, потреби, риси характеру. Таке виховання включає навчання (розумове / наукове виховання – діяльність, спрямовану на розвиток інструментальної сфери особистості – засвоєння знань, умінь, навичок, способів мислення) та виховання у вузькому значенні, мета якого забезпечити розвиток мотиваційно-ціннісної сфери особистості (переконань, ціннісних орієнтацій, ідеалів, рис характеру, вольових якостей) [13, 7 – 8].

На думку І. Харламова, у широкому значенні виховання охоплює увесь процес формування особистості, зокрема організацію її інтелектуально-пізнавальної діяльності, оволодіння знаннями, духовно-моральний розвиток і формування якостей особистості. У цьому значенні воно виступає синонімом “освіта”, забезпечуючи одночасно і навченість, і вихованість учнів. У вузькому значенні виховання є специфічним процесом формування у вихованців особистісних (моральних, естетичних, санітарно-гігієнічних) властивостей та якостей. У такому значенні воно характеризується не лише специфічними змістовими особливостями, але й своєрідними методами його практичної реалізації [14, 53].

Деталізуючи це поняття, Ю.І. Кривов розрізняє такі значення виховання: широке соціальне – вплив на людину навколишньої дійсності (тотожне поняттю “соціалізація”); широке педагогічне – цілеспрямована діяльність, що охоплює увесь навчально-виховний процес; вузьке педагогічне – спеціальна виховна робота (позаурочна, позакласна, позашкільна діяльність); дуже вузьке – вирішення певного завдання, означення ділянки докладання виховних зусиль (моральне, естетичне тощо) [9, 12].

Отже, відновлення позиції виховання як центральної категорії педагогіки стимулює творчі пошуки та нові підходи до предмета педагогіки як науки, її завдань, методів, а також розвитку понятійно-термінологічного апарату виховання, зокрема громадянського виховання, його ролі в соціально-гуманітарному знанні і суспільній практиці.

Вітчизняні дослідники відмовляються від визначення виховання як цілеспрямованого, систематичного впливу вихователя на вихованця з метою формування особистості й доходять висновку, що за сучасних умов повинен застосовуватись новий підхід до процесу виховання. Такий підхід “заперечує детермінуючий “вплив” на особистість, який справляється реактивними, адаптивними виховними механізмами. Натомість утверджуються й використовуються психологічні механізми виховання, розраховані на максимальне залучення всіх компонентів структури особистості (свідомості, емоцій, волі) у соціальні й міжособистісні взаємодії” [2, 40].

Необхідно зазначити, що важливим об’єктом педагогічної діяльності є відносини, що зумовлюють необхідність спеціальної виховної роботи, спрямованої на їх формування. Громадянські якості вихованців формуються у процесі власної життєдіяльності і залежать від тих відносин, які наповнюють цю діяльність. Відтак головним засобом виховання є організація життєдіяльності і відносин вихованців.

Молода особистість, з одного боку, є об’єктом виховання відносно мети виховної діяльності педагога, а з другого боку – як свідомо та активна особистість є суб’єктом власної діяльності. Вихователю потрібно узгоджувати з нею спільну діяльність, співпрацювати і взаємодіяти.

Отже, у сучасному вихованні відбувається перехід від регулюючих функцій спеціальних педагогічних умов і вимог, системи виховних заходів і стихійного впровадження інноваційних форм діяльності до організації особистого соціального досвіду у процесі створення виховних ситуацій. Такі

ситуації потребують від вихованця виявлення ставлення, здійснення відповідальної соціальної дії, формування особистого соціального досвіду.

Виховання покликане сприяти становленню у підростаючого покоління соціально прийнятних ціннісних відносин, а отже, забезпечувати когнітивний, емоційно-ціннісний та діяльнісно-поведінковий компоненти громадянської компетентності особистості, становлення її комунікативної культури, сприяти формуванню соціально прийнятних моделей поведінки у суспільстві.

У нашому дослідженні ми визначаємо громадянське виховання як цілеспрямований педагогічний вплив, спрямований на розвиток особистісних якостей учнів, який справляється з метою формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій, соціально прийнятних моделей поведінки, набуття здатностей особистої самореалізації та участі в суспільних демократичних процесах.

Громадянське виховання, крім спрямованості на формування соціально важливих, громадянських якостей особистості, має на меті досягнення інших завдань виховного процесу – успішної соціалізації молодого покоління в сучасних умовах і саморозвитку особистості як суб'єкта діяльності.

Відповідно зміст громадянського виховання як багатоаспектне поняття реалізується комплексно, на всіх рівнях навчально-виховного процесу як наскрізна ідея, а саме: навчальні курси громадянської освіти; інтеграція елементів громадянознавчого змісту в існуючі предмети; наявність демократичного шкільного клімату; відповідно організована позашкільна та позакласна роботи; участь вихованців у діяльності місцевих громадських організацій та місцевої спільноти.

Головним результатом громадянського виховання є соціальний досвід, який складається не лише з практичних навичок участі в суспільному житті, але й з рівня розвитку громадянських якостей особистості. До складу соціального досвіду, крім знань про суспільство, входять знання про способи різних видів соціальної діяльності і способи їх здійснення, а також досвід творчості та досвід емоційно-чуттєвих та орієнтаційно-ціннісних відносин.

Процес виховання акумулює весь спектр соціалізації людини, а також її міжособистісну взаємодію та інтеграцію у місцеву спільноту. Громадянське виховання, передбачає залучення особистості до спеціально організованих соціальних обставин і відносин, що дають змогу засвоювати соціальний досвід і формувати індивідуальний спосіб його перетворення у процесі розвитку. Отже,

громадянське виховання, на нашу думку, забезпечує процес організованої соціалізації, успішну життєдіяльність особистості та її повноцінну інтеграцію в соціумі.

Щодо цього С.І. Сергейчик використовує поняття “громадянська соціалізація”: “Процес засвоєння кожним індивідом певної системи знань, норм, цінностей і традицій у трудовій, політичній і правовій сферах життєдіяльності, що дає йому можливість функціонувати як повноправний член суспільства” [12, 107].

Громадянська соціалізація учнівської молоді – процес, що здійснюється не тільки у спеціально організованому середовищі, але й за його межами.

Важливою особливістю сучасного етапу є розвиток та реалізація громадянських компетентностей учнівської молоді насамперед за все на місцевому рівні, у місцевій громаді. Це передбачає залучення до справи громадянського виховання та здійснення відповідних програм різних учасників, представників різних соціальних верств на засадах міжсекторального партнерства (представники громадських організацій, бізнесу, місцевої та центральної влади, засобів масової інформації, громадяни).

Такий виховний процес набуває якісно нових ознак і виходить за межі традиційного розвитку у навчальному закладі, відокремлення виховного процесу від суспільства, місцевої спільноти та обмеження виховання винятково місією школи.

Висновки. Отже, громадянське виховання, що акумулює весь спектр соціалізації людини у процесі її міжособистісної взаємодії та діяльності у довкіллі, наскрізно реалізується у навчально-виховному процесі, позакласній діяльності навчального закладу, передбачає здійснення громадянськоформуючого підходу в навчальний та позаурочний час, а також організацію громадянської діяльності учнівської молоді у школі та громаді. Особливостями виховання за сучасних умов, що відрізняють його з-поміж інших категорій педагогіки, є відсутність обов’язкової форми його реалізації, особлива роль особистості вчителя як координатора діяльності; діалогічність комунікації як необхідної умови його здійснення; різноманітні підход до формування його змісту та реалізації відповідно індивідуальних та вікових особливостей школярів.

Виховний простір є багатовимірним і поліфункціональним утворенням, через яке виявляється вплив усіх факторів виховання та інших чинників на процес становлення, розвитку та самореалізації особистості. Саме цей простір,

де здійснюється процес виховання особистості, визначає його спрямованість і характер. У зв'язку з цим сфера виховного простору є ширшою, ніж система освіти, охоплюючи та об'єднуючи інтереси всіх суб'єктів суспільства – громадськості, влади, засобів масової інформації, громадських організацій та суспільних інституцій.

Таким чином, розвиток понятійного апарату громадянського виховання як важливої категорії педагогіки є вимогою часу. Очевидною є перспективність та необхідність продовження подальших наукових розвідок у цьому напрямі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьев Б. Г. Избр. психол. труды : в 2 т. / Б. Г. Ананьев. – М., 1980. – Т. 2.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : наук. видання. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 1: 280 с.
3. Бим-Бад Б. М. Образование в контексте социализации / Б. М. Бим-Бад, А. В. Петровський // Педагогика. – 1996. – № 1. – С. 3 – 8.
4. Газман О. С. Педагогика свободы: путь в гуманистическую цивилизацию 21 века / О. С. Газман // Новые ценности образования: забота – поддержка – консультирование. – М., 1996. Вып. 6. – С. 15 – 22.
5. Голованова Н. Панорама взглядов на воспитание / Н. Голованова // Воспитание школьников. – 2004. – № 7. – С. 2 – 5.
6. Гончаренко С. Український педагогічний словник. / Гончаренко С. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
7. Козлова О. Н. Введение в теорию воспитания : пособие для преподавателей. / О. Н. Козлова – М., 1994. – 340 с.
8. Корнетов Г. Б. Становление воспитания как общественного явления. / Корнетов Г. Б. – М., 1992. – 254 с.
9. Кривов Ю. И. О месте понятия “социализация” в современной педагогике / Ю. И. Кривов // Педагогика. – 2003. – № 1. – С. 11 – 22.
10. Лавриченко Н. Педагогічне осмислення проблем соціалізації шкільної молоді у Франції / Н. Лавриченко // Шлях освіти. – 2000. – № 4. – С. 20 – 23.
11. Мудрик А. В. Введение в социальную педагогику. / Мудрик А.В. – М., 1997. – 252 с.
12. Сергейчик С. И. Факторы гражданской социализации учащейся молодежи / С. И. Сергейчик // Социс : социологические исследования. – 2002. – № 5. – С. 107 – 111.
13. Сметанський М. Змістові характеристики виховання як педагогічної категорії / М. Сметанський // Шлях освіти. – 2005. – № 3. – С. 5 – 9.
14. Харламов И. Ф. Формирование личностных качеств в процессе воспитания // Педагогика. – 2003. – № 3. – С. 52 – 59.